

ТҮРКІТАНУШЫ ӘБДУӘЛИ ҚАЙДАР

Отан соғысының ардагері, 60 жыл ғұмырын А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында өткізіп келе жатқан, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының құрметті президенті, атақты түркітанушы, қазақ этнолингвистикасының көшбасшысы, академиялық қазақ тіл білімін жаңа деңгейге көтерген ғалым-ұстаз, үлкенге ғибрат, кішіге өнеге, 90-ның белесіне шығып отырған ол кім дейсіз ғой?..

Ол Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, Башқұртстан Ғылым академиясының құрметті академигі, Түркияның «Dil Kurumu» лингвистикалық қоғамының құрметті (академик) мүшесі, қоғамдық ғылымдар саласы бойынша Ш.Уәлиханов атындағы (I дәрежелі) сыйлықтың иегері, «Түркі тілдері» мамандығы бойынша профессор, ҚазССР Халық ағарту ісінің үздігі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының құрметті директоры, түркі әлеміне әйгілі түркітанушы ретінде танылған тұлға – ӘбдуәлиТуғанбайұлы ҚАЙДАР.

Қазақ тіл біліміндегі семасиология, ономасиология, диалектология, этимология, этнолингвистика, терминология салаларының деректерін, әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып, этностың шығу тарихын, этнос тілінің пайда болу тарихын, тілдегі базалық лексика құрамы мен құрылымын, тіларалық байланыстар әсерін зерделейтін, тілдегі сөздердің тарихи қозғалысын, пайда болу жолдары мен даму заңдылықтарын зерттейтін тарихи лексикология саласының зерттеу нысандары мен басты міндеттерін алғаш рет анықтап берген ғалым-академик Әбдуәли Қайдар.

Ұлтжанды қайраткер қазіргі қазақ зиялысының бірі болып ғана қоймай, қазақ тілі мен ділі, ғылымы мен мәдениеті, тарихы мен этнографиясы т.б. ұлттық құндылықтарын түгендеп, ғылыми тұрғыдан зерделеп, «Қазақ қандай халық?» деп сұрақ қойып, оған жауап жазып, келешек ұрпағына аманат ретінде энциклопедиялық деңгейдегі дүние қалдырып отыр.

Қазақ тіл білімінің, түркітану мен алтайтанудың алуан түрлі салалары бойынша әлемдік деңгейдегі құнды зерттеулер жазған түркітанушы ӘбдуәлиТуғанбайұлы Қайдарды 90-ның төріне шығуымен және жақында жарық көрген «Қазақтар ана тілі әлемінде» (3 томдық) атты этнолингвистикалық сөздігінің жарық көруімен шын жүректен құттықтаймыз!

Академик Әбдуәли Қайдардың Эвереске шыққандай ғылыми ғұмыры туралы сөз ете отырып, ұстаздық ұлағаты жөнінде айт-пай кетуге болмайды. Ұзақ жылдар бойы әл-

фия факультеті мен қазақ ғылымының қара шаңырағы Ғылым ордасының арасына талай жол салды. Ол – тек ірі академиялық монографиялық зерттеулер ғана жазып қоймай, мектеп пен жоғары оқу орындарының студенттеріне арнап оқулықтар да жазған ғалым. Саналы ғұмырын ғылымға арнаса да, оқулықты естен шығармаған екен. Осы уақыт аралығында 8 түрлі, түзетіп, толықтырылған, қайталанып шыққан оқулық және әріптестерімен бірге жалпы саны 32 кітап жазған екен. Тілдің күрделі ғылым екендігі, бұл ғылымға бару үшін оның алғышарттары, баспалдақтары болатынын, тіл мен елді қатар сүйю керек екенін, жалықпай үйретті, талай сананы зерделеді: 130-дан астам шәкірт даярлаған ұлағатты ұстаз 20-ға жуық ғылым докторларын, 70-ке жуық ғылым кандидаттарын, 40-қа жуық диплом жұмысына жетекшілік еткен ұстаз, нағыз шынайы ұстаз болса керек!

Қазір өзім осы Ұлттық университетте қызмет ете жүріп, ғалым-ұстаздың «Түркітануға кіріспе» атты теңдесіз еңбегін түркітану мамандығында оқып жүрген талапкер жастарға түркі халықтарының тілдері мен тілдік жазба ескерткіштері туралы жазылған бай қазынаны игерту – мен үшін қасиетті борыш.

Академик Ә. Қайдардың бұрынғы еңбектерін айтпаған күнде соңғы жылдары жарық көрген зерттеулерінің өзі – танымдық деңгейі терең, әр қазақтың отбасында тұруға лайық рухани дүниелер. Атап айтсақ, «Қаңлы» атты тарихи зерттеуі – бүкіл қазақтың шығу тарихымен байланыстырыла зерттелген тарихи-танымдық туынды. «Бір мың әсерлі де бейнелі оралым» деп аталатын қазақша-орысша фразеологиялық сөздігі қазақи менталитет пен салт-дәстүр бейнеленген тұрақты тіркестердің жасалу табиғатын түсіндіреді. Ал, «Халық даналығы» атты қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі көркем сөз өнерінің күдіретін қазақ ұлтының даналығы ретінде сипаттайды.

Қазір қазақ халқының рухани дамуы бір жолайырықта тұрған сияқты: шешімін таппаған мәселелердің қатарында әліпби таңдау проблемасы да тұр. Әліпби – халықтың рухани болмысын қалыптастыратын негізгі факторлардың бірі, ол бір топтың, жекелеген қайраткерлердің өркімен немесе басқалардың ықпалымен шешілетін мәселе емес. Жалпыға белгілі, өткен ғасырда бір әліпбиді үш рет ауыстыруға мәжбүр болдық, 1929 жылға дейін араб әліппесіне негізделген төте жазуды, 1940 жылға дейін латын жазуын пайдаландық, одан кейін кирилдік әліпбиді қолдандық.

Аманкелді Айталы айтқандай, әлемді отарлаған Англия, Испания сияқты елдер латын әліпбиін отарлау саясатының құралына айналдырды.

Елімізде латын әліпбиіне көшу мәселесі соңғы жиырма жылда көтеріліп, соның он жылында қызу талқыланып келеді. 1991 жылы осы мәселені ең алғаш көтерген ӘбдуәлиҚайдар болатын. Содан бері бұл мәселе ғылыми ортаның талқысына көкпардай талай рет түсті: тіл мамандары, қоғам қайраткерлері, саясаткерлер, түрлі БАҚ өкілдері бұл тақырыпты талай рет көтеріп, көптеген пайдалы ұсыныс-пікірлер, нақты іс-шараларды қабылдаудың жолдары айтылды.

1993 жылы Түркия сыртқы істер министрлігінің ұйымдастыруымен Түркия, Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзірбайжан және Түркменстан ғалымдарының конференциясы Анкарада өткен болатын. Әбдуәли Қайдар Қазақстанның делегациясын басқарып барып, барша түрік халықтарына ортақ 34 әріптен тұратын латын әліпбиінің жобасына Қазақстан тарапынан қол қойған еді. Қазақ әліпбиіне қатысты академик Ә.Қайдар бастаған ғалымдардың үлгісі – Анкарадағы сол жиында қабылданған 34 таңбаның негізінде жасалған 27 әріптен тұрады. Ол түркі халықтарына ортақ келісілген латын әліпбиінің жобасын қоса отырып, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың атына ашық хат жазып, «Ана тілі» газетінде 1993 жылдың аяғына қарай жарияланғаны жұрттың бәрінің есінде болар.

«Етегі мен төскейлері, қойнаулары алуан түрлі жан-жануарға, малға толы ең жайлау болады. Мұндай таулар өзінің көз ұшындағы заңғар биігіне, ақ қар, көк мұзға оранып жатқан төбесіне дейін бірте-бірте биіктейді. Биіктігі байқалмайтын таулар, міне, осындай болмақ. Академик Әбдуәли Қайдардың тұлғасы осы тауларға меңзеп тұрады» деп абыз ғалымның 85 жасында сыр толғаған болатын ғалым-қайраткер Жансейіт Түймебаев.

Мен мақаламды университеттегі ұстазым, ғылыми жетекшім, өмірдегі ақылшым «Түркі әлемінің бірлігі – латын әліпбиіне көшуде» деп дүниеге жар салған Қазақ елі мен Түркі әлемінің академигі, абыз Әбдуәли Қайдарға Алла тағалам Жамбылдың жасын берсін деген тілегіммен аяқтағым келеді!

Гүлжамал ҚОРТАБАЕВА,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Шығыстану факультеті,
Түркітану және үлгітану кафедрасының доценті, ф.ғ.к